

กรรมตามทรรศนะของพุทธปรัชญา

Kamma Perspective in the Buddhist Philosophy

พระครูปลัดภูมิพา ปญฺญารโ¹, พระครูวินัยธร เจริญ ทนตจิตฺโต²
และ สุณี เวชประสิทธิ์^{3*}

วัดสธารนาธรรมาราม ระยอง¹, นักวิชาการอิสระ²,
มหาวิทยาลัยนวมินทราธิราช³

Received: 04/01/2022

Revised: 30/01/2022

Accepted: 05/03/2022

DOI: 10.14456/jdl.2022.1

Phrakrupalad Phoompha Panyatharo¹,
Phakruwinaitorn Charoen Thantachitto², and
Sunee Wetprasit^{3*}

Saranathdhammaram Monastery Rayong¹, Mahamakut
Buddhist University², Navamindradhiraj University³

Corresponding Author Email: sunee@nmu.ac.th*

Cite: Panyatharo, P. P., Thantachitto, P. C., Wetprasit, S. (2022). Kamma Perspective in the Buddhist Philosophy. *Journal of Dhamma for Life*, 28(4), 1-23.

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและนำเสนอกรรมตามทรรศนะของพุทธปรัชญาจากการศึกษาพบว่าการกระทำเมื่อมีเจตนาแล้ว บุคคลย่อมทำกรรมโดย ทางกาย ทางวาจา และทางใจ ทั้ง ทางดี และ ทางชั่ว และเมื่อกระทำกรรมใดก็ตาม ย่อมได้รับผลของกรรมนั้น ซึ่งเป็นไปตามกฎปฏิจจสมุปบาท คือเป็นกฎแห่งเหตุและผล คือกฎแห่งการกระทำ ซึ่งกระทำกรรมเช่นใด ก็ย่อมได้รับผลของกรรม (การกระทำ) เป็นกฎแห่งความยุติธรรม คือได้รับผลกรรมตรงตามเหตุที่กระทำเสมอ ซึ่งธรรมชาติของจิตส่วนมากมัก นึก คิด เอนเอียงไปตามอำนาจของกิเลส ทำให้นึกถึงแต่สิ่งที่เป็นอกุศลมากกว่าสิ่งที่เป็นกุศล ดังนั้นเราจึงควรเพียรพยายามหมั่นฝึกจิตใจ ให้คิด ให้นึกถึงแต่สิ่งที่เป็นบุญเป็นกุศลเพื่อป้องกันมิให้จิตเศร้าหมองในทุกขณะจิต

คำสำคัญ: กรรม; ทรรศนะ; พุทธปรัชญา

Abstract

This academic article aims to study and present karma according to Buddhist philosophy. From the study, it was found that when there is intention, a person will

perform karma by physical, verbal, and mental actions. Whether it's a good or a bad way when someone has any karma will receive the result of that action which is in accordance with the law. That is, it is the law of cause and effect, that is, the law of action. Whatever karma (deed) you do, you will receive the result of your karma (action). It's the law of justice. That is, always receiving the karma according to the cause of the action, which the nature of the mind tends to be inclined according to the power of defilements. Which reminds us of what is unwholesome more than what is charity. Therefore, we should diligently train our minds to think and think of only what is meritorious in order to prevent the mind from being miserable at every moment.

Keywords: Action; Perspective; Buddhist Philosophy

1. บทนำ

ศาสนาทุกศาสนา ย่อมมีคัมภีร์หรือตำราทางศาสนาเป็นหลักในการสั่งสอน พระพุทธศาสนามีคัมภีร์ ที่เป็นตำราทางพระพุทธศาสนา คือพระไตรปิฎก หรือที่เรียกในภาษาบาลี ว่า ตปิฎกหรือเตปิฎก ซึ่งกล่าวโดยศัพท์ คำว่า พระไตรปิฎก แปลว่า 3 คัมภีร์ เมื่อแยกเป็นคำๆ ว่า พระ+ไตร+ปิฎก นั้นอธิบายได้ว่า พระ เป็นคำแสดงความเคารพยกย่อง คำว่า ไตร แปลว่าสาม ปิฎก แปลได้ 2 อย่าง คือแปล ว่าคัมภีร์ หรือ ตำรา อย่างหนึ่ง แปลว่า กระดาษหรือตะกร้าอย่างหนึ่ง ที่แปลว่า กระดาษหรือตะกร้า หมายความว่าเป็นที่รวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ไว้เป็นหมวดหมู่ 2 พระไตรปิฎกเป็นหลักฐานชั้นต้นแห่งคำสอนในพระพุทธศาสนา ส่วนคัมภีร์อรรถกถาซึ่งพระอรรถกถาจารย์แต่งอธิบายข้อความในพระไตรปิฎกเป็นหลักฐานชั้นรอง ในกรณีที่ข้อความในหลักฐานทั้งสองขัดแย้งกัน ต้องถือเอาหลักฐานทางพระไตรปิฎกเป็นหลัก (สุชีฟ ปุณฺณานุภาพ, 2554)

ปรัชญา เป็นคำสำหรับถ่ายทอดความหมายของคำว่า philosophy หรือเป็นคำที่หมายถึงวิชาที่เรียกว่า philosophy ซึ่งคำว่าปรัชญา ตรงกับคำว่า ปัญญา ซึ่งในพจนานุกรมไทยให้ความหมายว่า “ความรู้รอบรู้ ความรู้ทั่วความฉลาดเกิดแต่การเรียนรู้และคิด” พ้น ดอกบัว. (2550) ส่วนคำว่า ปรัชญา ซึ่งในพจนานุกรมไทยให้ความหมายว่า “วิชาว่าด้วยหลักแห่งความรู้และความจริง” (สุนทร ณ รังสี, 2543) ดังนั้นในความหมายกว้างๆ ปรัชญาคือวิชาที่ศึกษาโลกและชีวิตแบบรวบรวมนำได้ศึกษาเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยเฉพาะ แต่ศึกษาเรื่องต่างๆโดยสัมพันธ์กัน ปรัชญาพยายามประมวลประสบการณ์และความรู้ทุกแง่มุม จัดความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ประสบการณ์ทางจริยศาสตร์ สุนทรียศาสตร์ และศาสนาให้เป็นระบบ

พุทธปรัชญา นั้นพัฒนามาจากการที่ปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาพยายามโต้แย้งลัทธิหรือปรัชยานอกพระพุทธศาสนา ที่เริ่มเกิดขึ้นในอินเดียเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 6-10 และได้เกิดขึ้นในประเทศจีนเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 11-15 ซึ่งพระพุทธศาสนาเป็นระบบปรัชญาแบบ อเทวนิยม และเป็นระบบจริยศาสตร์ และมีลักษณะเป็นปรัชญาปฏิฐาน หรือปฏิฐานนิยมที่ลึกซึ้งแจ่มแจ้ง ในความจริง เพราะคำสอนในพระพุทธศาสนาตั้งอยู่บนฐาน คือความรู้เห็นตามเป็นจริง หลักความจริงดังกล่าวนี้เมื่อได้รับการอธิบายให้กว้างขวางออกไปเราเรียกว่า “พุทธปรัชญา” ดังนั้น พุทธปรัชญาจึงได้แก่หลักคำสอนเกี่ยวกับความจริง (สัจจธรรม) และหลักปฏิบัติ (จริยศาสตร์) บางประการของพระพุทธศาสนาที่นำมาศึกษาวิเคราะห์ด้วยการใช้เหตุผลตามวิธีการของปรัชญา

2. หลักคำสอนพื้นฐานในพุทธปรัชญา

ในการศึกษาพุทธปรัชญา สิ่งแรกที่เราควรจะได้ทำความเข้าใจก่อนคือความหมายของคำว่า “ธรรม” ซึ่งในพระไตรปิฎกและคำอธิบายของพระอรหันตเจ้าจารย์ในที่แตกต่างกัน นั้นพอจะสรุปสาระสำคัญได้ความหมายเป็น 4 ประการ คือ

2.1 หมายถึงสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ

“ธรรม” ตามความหมายนี้มีความหมายกว้างที่สุด ครอบคลุมทุกสิ่งที่มีอยู่ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติหรือสิ่งเหนือธรรมชาติ ตามทฤษฎีของพุทธปรัชญา สิ่งเหนือธรรมชาติ ได้แก่สิ่งที่ปราศจากการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย ไม่ขึ้นกับเหตุปัจจัยใดๆ สิ่งเหล่านี้ในพุทธปรัชญาเรียกว่า อสังขตธรรม ซึ่งมีอยู่สิ่งเดียวคือ “นิพพาน” ส่วนสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติหรือมีอยู่ตามธรรมชาตินั้นได้แก่ทุกสิ่งทุกอย่างที่มีอยู่ในสากล จักรวาล ซึ่งเกิดขึ้นเป็นไปตามการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย พุทธปรัชญาเรียกสิ่งที่มีสภาพนี้ว่า สังขตธรรม เช่น ต้นไม้ มนุษย์ สัตว์ โຕะ สิ่งเหล่านี้เมื่อเกิดขึ้นก็มีเหตุให้เกิด เมื่อตั้งอยู่ก็มีเหตุให้ตั้งอยู่ เมื่อดับก็มีเหตุให้ต้องดับ หลักฐานเกี่ยวกับความหมายของ “ธรรม” ตามนัยทั้งสองนี้ได้แก่พระพุทธพจน์ที่ว่า สพเพ ธมมา อนตตา ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา คำว่า ธรรม ในพระพุทธพจน์นี้หมายรวมทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม

2.2 หมายถึงกฎธรรมชาติหรือกฎแห่งเหตุและผล

ความหมายของ “ธรรม” ในนี้จะหมายถึงกฎที่ควบคุมความเป็นไปตามธรรมชาติ อันได้แก่กฎแห่งเหตุและผล กฎนี้ในพุทธปรัชญาเรียกว่า “ธรรมนิยาม” แปลว่า กฎหรือกำหนดแห่งธรรมชาติ พุทธปรัชญาถือว่าทุกสิ่งมีอยู่ในธรรมชาติ ย่อมเกิดขึ้นเป็นไปตามอำนาจของกฎแห่งเหตุและปัจจัยหรือกฎแห่งเหตุและผล ซึ่งพุทธปรัชญาเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กฎอิทัปปัจจยตา ตามทฤษฎีของปรัชญาทุกสิ่งในธรรมชาติไม่ว่าจะมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตย่อมอยู่ภายใต้แห่งกฎนี้

พุทธปรัชญาเรียกกฎที่มีอยู่ตามธรรมชาตินี้ว่า “นิยาม” หรือ “กำหนดอันแน่นอน” หรือ “ความเป็นไปอันแน่นอน” ของสิ่งทั้งปวง มี 5 อย่างคือ

1) อุตุนิยาม ได้แก่กฎหรือกำหนดของธรรมชาติที่เนื่องด้วย อุณหภูมि ภูมิอากาศ หรือฤดูกาลที่เป็นไปทั้งในสภาพแวดล้อมทางกายภาพของมนุษย์และภายในตัวมนุษย์เอง ลักษณะที่แสดงถึงกฎที่เรียกว่าอุตุนิยามก็เช่น การเปลี่ยนแปลงฤดูกาลที่หมุนเวียนเปลี่ยนไปสลับไปทั้งปี บุคคลบางคนจะปวดศีรษะเมื่อกระทบกับอากาศที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว เป็นต้น

2) พินิยาม ได้แก่ กฎแห่งพืชพันธุ์ หรือพันธุ์กรรม เป็นกฎธรรมชาติที่กำหนดลักษณะและความเป็นไปอันแน่นอนของสิ่งมีชีวิตทั้งพืช และสัตว์ที่วิทยาศาสตร์เรียกว่า พันธุ์กรรม เช่น มะม่วงออกลูกเป็นมะม่วง คนออกลูกเป็นคน ลิงออกลูกเป็นลิง ล้วนแต่เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่เรียกว่าพินิยามทั้งสิ้น

3) จิตินิยาม ได้แก่ กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับความเป็นไปและการทำงานของจิต พุทธปรัชญาถือว่าจิตเป็นสิ่งที่หรือสภาวะธรรมที่มีอยู่จริงในธรรมชาติอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับสสาร หรือวัตถุที่พุทธปรัชญาเรียกว่า “รูป” จิตมีธรรมชาติเกิดดับเป็นขณะต่อเนื่องกันไปไม่ขาดสาย จิตเป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์ที่ผ่านเข้าออกทางอายตนะภายใน 6 คือทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ การรับรู้อารมณ์ของจิตทำให้เกิด สุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ เกิดขึ้นในตัวผู้รับรู้ก็ดี ปรากฏการณ์เกี่ยวกับจิตทั้งหมดนี้พุทธปรัชญาถือว่าเกิดขึ้นเป็นไปตามธรรมชาติที่เรียกว่า จิตินิยาม

4) กรรมนิยาม ได้แก่กฎแห่งกรรมที่เกี่ยวข้องกับการกระทำของมนุษย์ กฎแห่งกรรมเป็นกฎแห่งเหตุและผล จึงเป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่งแต่เป็นกฎทางศีลธรรมที่ครอบคลุมเฉพาะสิ่งที่มีชีวิตมีจิต กฎแห่งกรรม มีหลักทั่วไปอยู่ว่า ทำเหตุเช่นไรย่อมได้ผลเช่นนั้น (สุเทพ ปิ่นนิล, 2555) มีพุทธพจน์กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

ยาทิสํ วปะเต พืซํ	บุคคลหวานพืชเช่นใด
ดาทิสํ ลภเต ผลํ	ย่อมได้รับผลเช่นนั้น
กถณการี กถยาณํ	ผู้กระทำความดีย่อมได้รับผลดี
ปาปการี จ ปาปกํ	ผู้กระทำความชั่วย่อมได้รับผลชั่ว

เนื่องจากกฎแห่งกรรมเป็นกฎธรรมชาติ ไม่ว่าจะนับถือศาสนาใดเมื่อทำกรรมดีให้เหมาะสมแก่เหตุปัจจัยย่อมได้ผลดี ทำกรรมชั่วย่อมได้ผลชั่ว กฎแห่งความสอดคล้องระหว่างกรรมกับวิบากกรรม พุทธปรัชญา เรียกว่า “กรรมนิยาม” ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง

2.3 ธรรมนิยาม

การกำหนดของธรรมชาติหรือกฎแห่งธรรมชาติ เป็นกฎแห่งเหตุและผล หรือกฎแห่งเหตุปัจจัย พุทธปรัชญาถือว่าทุกสิ่งในสากลจักรวาลที่อยู่ในประเภทสังขตะย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่ เปลี่ยนแปร และเสื่อมสลายแตกดับไปตามกฎที่เรียกว่า ธรรมนิยาม นั่นคือเมื่อมีเหตุให้เกิด เมื่อตั้งอยู่ก็มีเหตุทำให้ตั้งอยู่ เมื่อแปรเปลี่ยนก็มีเหตุทำให้แปรเปลี่ยน เมื่อเสื่อมสลายแตกดับก็มีเหตุทำให้เสื่อมสลายแตกดับ

ซึ่งกฎแห่งธรรมนิยามนี้เป็นกฎใหญ่ที่ครอบคลุม กฎย่อย 5 กฎ ที่กล่าวมาข้างต้น มนุษย์เป็นเพียงผู้ค้นพบและรับรู้คามืออยู่ของมันเท่านั้น

“ธรรม” หมายถึง ความดี ความถูกต้องหรือความชอบธรรม ซึ่งมีความหมายตรงกันข้ามกับคำว่า “อธรรม” ที่แปลว่า ความชั่ว ความไม่ถูกต้อง หรือความไม่ชอบธรรม

“ธรรม” หมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าที่รวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก ซึ่งส่วนใหญ่มีอยู่ในพระสุตตันตปิฎกกับพระอภิธรรมปิฎก และมีบางส่วนรวมอยู่ในพระไตรปิฎก เป็นคำสอนที่เรียกกันว่าพระธรรม ซึ่งต่างจากพระวินัย ที่เป็นพุทธบัญญัติในพระวินัยปิฎกเพื่อเป็นระเบียบปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ที่รวมกันอยู่เป็นสังคมและมีวิถีชีวิตที่ต่างจาก ฆราวาสทั่วไป ไม่ได้เป็นเรื่องที่มีตามธรรมชาติ คำว่า “ธรรม” ตามความหมายในประการที่ 4 นี้หมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ทรงตรัสรู้แล้วนำมาสั่งสอนแก่ เวไนยสัตว์ มีความหมายรวมทั้งส่วนที่เป็นสัจธรรม คือความจริง และจริยธรรมคือหลักปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความจริงอันสูงสุดอันทำให้ทุกข์ทั้งปวงดับไปโดยสิ้นเชิง

จากหลักคำสอนพื้นฐานในพุทธปรัชญาในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะในส่วน ของ กรรมในทัศนะพุทธปรัชญา ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เพราะกฎแห่งกรรม เกี่ยวเนื่องกับการกระทำของมนุษย์ กฎแห่งกรรมเป็นกฎแห่งเหตุและผล ที่เป็นกฎธรรมของชาติ และเป็นกฎทางศีลธรรมที่ครอบคลุมเฉพาะสิ่งที่มีชีวิตมีจิต กรรมเป็นเพียงส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาท ที่แสดงถึงกระบวนการทำกรรมและการให้ผลของกรรมทั้งหมด ตั้งต้นตั้งแต่เป็นกิเลสที่ทำให้เกิดกรรม จนถึงวิบากอันเป็นผลที่จะได้รับ ดังนั้นการศึกษาเรื่อง กรรมในพุทธปรัชญานี้จึงมีความสำคัญอย่างมาก ต่อการดำเนินชีวิต เพราะจะช่วยให้สามารถประพฤติปฏิบัติตน ได้อย่างถูกต้องและดีงาม ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น รวมทั้งยังช่วยทำให้มีความเข้าใจที่ถูกต้องในการกระทำและผลของการกระทำของตนเอง ซึ่งจะช่วยให้ไม่ประมาทในการกระทำ เพราะทุกการกระทำของเราย่อมมีผลตามมาเสมอ ทั้งสิ่งดีและไม่ดี ซึ่งจะช่วยให้ผู้ศึกษาเรื่องกรรมในพุทธปรัชญา มีความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง เรื่องกฎแห่งกรรม ก็เพื่อให้เข้าใจและสามารถดำเนินชีวิตโดยไม่ผิดพลาดทั้งทางโลกและทางธรรมและยังเป็นการช่วยดำรงรักษาไว้ซึ่งพระธรรมคำสอนอันดีงาม ของพระพุทธองค์ อันก่อให้เกิดความสุขในชีวิตอย่างแท้จริง

3. กรรมในทัศนะพุทธปรัชญา

ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับกฎแห่งกรรม จากการศึกษาในเรื่องของกรรมในพระพุทธศาสนา นั้นความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับกฎแห่งกรรมนั้นพบใน พุทธวจนะ ที่กล่าวถึงการเวียนว่ายตายเกิดของมนุษย์นั้นเป็นไปตาม กฎแห่งกรรมที่เป็นกฎธรรมชาติ ซึ่งเป็นธรรมชาติของสรรพสัตว์เมื่อเกิดแล้วก็ต้องตายหนีไม่พ้น ซึ่งก็วนเวียนสู่การเกิดการตายกันมาอย่างมากมาย ไม่ใช่เกิดตายเพียงครั้งเดียวแต่นับไม่ถ้วน เพราะแม้แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันตสาวก ผู้ทรงฤทธิ์เดช เหาะ

เห็น เติบโตอากาศ สามารถจัดกิเลสอาสวะได้ ก็ยังต้องเวียนตายเวียนเกิดอยู่นาน กว่าจะพ้นจากชีวิตในสังสารวัฏ แม้ภพชาติสุดท้ายของท่านเหล่านี้ก็จะต้องเผชิญกับ กฎแห่งกรรม

“อเนกชาติสัสมิ สันธาวิสสั อนิพพิสั

คหการกั คเวสนโต ทุกขา ชาติ ปุนปปฺนั

คหการก ทิฏฺฐสึ ปุณฺ เคหํ น กาหสิ

สพฺพา เต ผาสุกา ภคฺคา คหฺภูวึ วิสงฺขตึ

วิสงฺขารคตึ จิตตํ ตณฺหานํ ขยมฺขมฺคา.

(พระไตรปิฎกกรมศาสนา, 2525: ชุ.ธ.อ (บาลี) 2/153-154)

เราแสวงหาช่างผู้ทำเรือน เมื่อไม่ประสบได้ท่องเที่ยวไปสู่สังสาระ (การเกิด)

ไม่ใช่เพียงชาติเดียว ความเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์ แะนายช่างผู้ทำเรือน

เราพบท่านแล้ว ท่านจะทำเรือนอีกไม่ได้ ซิโครงทุกซี่ของท่านเราหักเสียแล้ว

ยอดเรือนเราก็รื้อเสียแล้ว จิตของเราถึงธรรมปราศจากเครื่องปรุงแต่งแล้ว

เพราะเราบรรลุธรรมเป็นที่สิ้นสุดหาแล้ว” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537)

โดยกรรมของตนที่กระทำไว้จะนำเจ้าของกรรมนั้นไปเกิด ซึ่งไม่อาจหลีกเลี่ยงและไม่อาจเลือกได้ วงจรนี้เรียกว่า สังสารวัฏ บางทีก็เรียกว่า วัฏสงสาร หรือวัฏวนแห่งชีวิต คือ วงจรชีวิตหลังความตายของสรรพสัตว์ที่เวียนว่ายตายเกิดไปสู่ปรโลก ซึ่งวงจรนี้เองที่เราจะต้องทราบความเป็นมาของมันอย่างถ่องแท้ตามแบบอย่างที่เราพุทธองค์ทรงปฏิบัติ สังสารวัฏเป็นวงจรเฉพาะของผู้ที่ยังมีกิเลส มีความพอใจในดีอยากได้อีกมี มีความยึดติดกับรูปลักษณ์สัมผัสกับสิ่งของที่ไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระของชีวิต ไม่สามารถแยกแยะว่าอะไรคือถูกผิด(ผิดคือไม่รู้ว่ามีแต่ทำเพราะพลาดพลัง) ดีชั่ว(ชั่วคือรู้ว่าไม่ดีแต่ก็จะทำ) ควรไม่ควร มีวินัยน้อยเสียเพราะถูกกิเลส 3 ตระกูลครอบงำ ก่อให้เกิดความตรึกครุ่นคิดอยู่ในเรื่องกามราคะ ความพยาบาทปองร้าย เบียดเบียน เป็นเหตุให้จิตฝายอกุศล บังคับบัญชาให้สรรพสัตว์สร้างกรรมทางกาย ทางวาจา ทางใจ โดยมีต้นหาคือความทะยานอยากควบคุมให้สร้างกรรมเพิ่มก่อให้เกิดภพชาตินี้ชาติหน้าเวียนเกิดเวียนตายต่อไปไม่รู้จบ ทำให้เสพคุ้นยึดถือยึดติดเป็นอาสวะหรือตะกอนที่นอนเนื่องอยู่ในกมลสันดาน เปรียบเหมือนการสร้างเรือนต่อเติมตรงนั้นนิดตรงนี้หน่อยจนเรือนนั้นเต็มไปด้วยโครงสร้างที่ซับซ้อนมากมาย ฉันทใด ผู้ที่ประกอบกรรมดีชั่วไว้มากเท่าไร ผลกรรมก็มากตามไปด้วย ซึ่งจะเห็นได้ว่ากรรมของแต่ละบุคคลที่สั่งสมกันมาถ้าจะนับเป็นจำนวนก็มากมายมหาศาล เพราะเวียนเกิดเวียนตายกันมานับภพนับชาติไม่ถ้วน หากนับตั้งแต่เกิดจนตาย สมมติว่าเราทำกรรมทั้งดีและชั่วไว้พันครั้ง วิบากกรรมก็มีพันครั้งเมื่อกรรมให้ผลครั้งหนึ่งสามารถผลิตผลเพิ่มขึ้นได้มากมาย การจะหลบหนีออกจากวัฏวนแห่งชีวิตขณะเสวยวิบากกรรมนั้นไม่อาจเป็นไปได้ เพราะยังมีอำนาจกรรมของตนเป็นตัวควบคุม อีกทั้งไม่สามารถให้ใครรับผลกระทบแทนได้ กรรมและ

ผลกรรมเป็นของเฉพาะตน เป็นสิ่งเที่ยงแท้แน่นอนที่ผู้ใดกระทำผู้ใดรับผลการกระทำนั้นอย่าง
แน่นอนเพราะกรรมติดตามตัวเราไปทุกที่ทุกสถานเหมือนเงาติดตามตัว

สรุปได้ว่า トラบไตที่เรายังมีกิเลส ก็ยังคงต้องเวียนว่ายตายเกิด ด้วยอำนาจของกฎแห่งกรรม
อันเป็นกฎธรรมชาติ ซึ่งพระบรมศาสดาพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงค้นพบ กฎธรรมชาตินี้ และ
พระพุทธองค์ทรงเปิดเผยและเผยแผ่โปรดเวไนยสัตว์ เพื่อความไม่ประมาท ในการกระทำ ทั้งทาง กาย
วาจา และใจ เพราะการกระทำนั้นแม้จะมีเจตนาหรือไม่เจตนาก็ตาม จะมีผลตามมาเสมอ ซึ่งจะให้ผล
เป็นทุกข์หรือสุข ตามเจตนาของผู้กระทำกรรมนั้นอย่างแน่นอน

4. ความหมายของ กรรม ในทัศนะพุทธปรัชญา

กรรม เป็น ภาษาสันสกฤต ตรงกับบาลี ว่า กम्म แปลว่า การกระทำ จึงยังเป็น คำกลางๆ ไม่
เป็นบุญเป็นบาป เป็นอภัยกฤต (กลาง ๆ ระหว่างกุศลกับอกุศล) แต่ ในทางธรรมต้องจำกัด
ความจำเพาะลงไปว่า หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วย ความจงใจหรือจงใจทำ
ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนาก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรม กล่าวอีกนัยหนึ่งเจตนาในการ
กระทำนั้นเองจัดเป็นกรรม ฉะนั้น การกระทำที่เรียกว่ากรรมนั้น พุทธปรัชญาถือถือเอาเจตนาในการ
กระทำ เป็นเครื่องกำหนด การกระทำที่โดยเกิดขึ้นด้วยความจงใจ ที่ปรากฏออกมาทางใดทางหนึ่งใน
3 ทาง คือ ทางกาย ทาง วาจา ทางใจ ดังพระพุทธพจน์ที่กล่าวไว้ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กัมมํ วทามิ,
เจตยิต्วา กัมมํ กโรติ กาเยน วาจาเย มนสา”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรา (ตถาคต) กล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม เมื่อมี
เจตนาแล้วบุคคลย่อมกระทำความกรรม โดย ทางกาย ทางวาจา และทางใจ”
(มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537)

ข้อความในพระสูตรนี้ ช่วยให้เราเข้าใจถึงความหมายของกรรมที่แสดงออกมาทางกายวาจา
และใจทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ซึ่งจะส่งผลทุกครั้งที่ทำ ดังนั้น เจตนาในที่นี้ก็คือ ความ จง
ใจที่จะกระทำเรื่องใดเรื่องหนึ่งและเมื่อมนุษย์ตัดสินใจเลือกกระทำเรื่องใดเรื่องหนึ่งลงไปความผิด จึง
เริ่มวัดกันที่เจตนาของผู้ทำ สรุปก็คือถ้ามนุษย์ตัดสินใจกระทำเรื่องนั้นด้วยเจตนาที่เป็นกุศล การ
กระทำนั้นก็เป็นกุศลกรรม แต่ถ้ามนุษย์ตัดสินใจกระทำเรื่องนั้นด้วยเจตนาที่เป็นอกุศล การกระทำ นั้น
ก็เป็นอกุศลกรรม

ซึ่งพุทธดำรัสดังกล่าว ได้ช่วยให้เราเข้าใจถึงกระบวนการของกรรมที่เป็นกุศลและอกุศลที่เกิด
จาก การขับเคลื่อนของจิต ถ้าสรุปตามองค์ประกอบจะพบว่า ใจเป็นศูนย์กลาง ในการบัญชาให้มนุษย์
กระทำเรื่องต่างๆ ที่แสดงออกมาทางกายและวาจาที่ประมวลผลมาจากจิตเป็นสำคัญซึ่งสรุปได้ถึง ราก
ของกรรมตามความคิดหรือทิวทัศน์ที่กล่าวไว้ใน อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต มี 2 ประการ คือ สัมมาทิฐิ

ความเห็นที่ถูกต้อง เป็นฐานสำคัญของกุศลกรรม และเป็นปัจจัย สนับสนุนให้คนบรรลุธรรมได้อย่างรวดเร็ว มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นที่ผิด ไม่ถูกต้องตามความจริงเป็น ฐานสำคัญของอกุศลกรรม

นอกจากนี้ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวว่า กรรม หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความจงใจหรือจงใจทำ ดีก็ตามชั่วก็ตาม เช่น ขุดหลุมพราง ดักคนหรือสัตว์ให้ตกลงไปตาย เป็นกรรม ขุดบ่อน้ำไว้กินไว้ใช้ สัตว์ตกลงไปตายเอง ไม่เป็นกรรม (แต่ถ้ารู้ถือว่า บ่อน้ำที่ตนขุดไว้ อยู่ในที่ซึ่งคนจะพลัดตกได้ง่าย แล้วปล่อยปละละเลย มีคนตกไปตายก็ไม่พ้นกรรม) การกระทำดีเรียกว่า “กรรมดี” การกระทำชั่วเรียกว่า “กรรมชั่ว” ซึ่งแสดงให้เห็นถึงเจตนาเช่นเดียวกัน

กรรม แปลตามศัพท์ว่า “การงาน หรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่าหมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความจงใจ” ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม อย่างไรก็ตาม ที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นความหมายอย่างกลาง ๆ คลอบคลุมไว้กว้าง ๆ พอเป็นสังเขป เท่านั้น ถ้าจะให้ชัดเจนมองเห็นเนื้อหาและขอบเขตแจ่มแจ้ง จะต้องพิจารณาแยกแยะความหมายออกเป็นแง่มุมต่าง ๆ ซึ่งก็จะต้องมีองค์ประกอบอื่น ๆ อีกมากกว่านี้

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลสังฆปริณายก ทรงกล่าวไว้ในหนังสือชุดแสงส่องใจ อันดับ 10 เรื่อง “ชีวิตนี้สำคัญนัก” ดังนี้

“ทุกชีวิตก่อนแต่จะได้มาเป็นคนเป็นสัตว์อยู่ในปัจจุบันชาติ ต่างเป็นอะไรต่ออะไรมาแล้วมากมาย แยกออกไม่ได้ว่ามีกรรมดีกรรมชั่วอะไรบ้าง ทำกรรมใดก่อน ทำกรรมใดหลัง ทั้งกรรมดีกรรมชั่วที่ทำไว้ในอดีตชาติทั้งหลาย ย่อมมากมายเกินกว่าที่ได้กระทำมาในชาตินี้ ในชีวิตนี้ อย่างประมาณมิได้ และกรรมดีกรรมชั่วทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมให้ผลตรงตามเหตุทุกประการ แม้ว่าผลจะไม่อาจเกิดขึ้นพร้อมกันทุกสิ่งทุกอย่าง และไม่อาจเรียงลำดับตามเหตุที่ได้กระทำแล้วก็ตาม แต่ผลทั้งหลายย่อมเกิดแน่ เมื่อทำเหตุย่อมได้รับผล และผลย่อมตรงตามเหตุเสมอ ผู้ใดทำผู้นั้นย่อมได้รับผลเที่ยงแท้แน่นอน”

วรรณสิทธิ ไวยยะเสวี ได้กล่าวไว้ในหนังสือ คู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาพื้นฐานไว้ว่า “กรรมวัฏฏ์ คือ ความหมุนเวียนของกรรม กรรม คือการกระทำด้วยกาย, วาจา, ใจ, โดยสภาวะแล้วได้แก่เจตนาเจตสิก ที่ประกอบในอกุศลจิต 12 และโลกียกุศลจิต 17 เจตนาเหล่านี้ให้สำเร็จการกระทำ, การพูด, การคิดนึก ที่เป็นบาปและบุญ ถ้าเจตนาเหล่านั้นประกอบกับความโลภ, ความโกรธ, ความหลงได้แก่เจตนาที่ประกอบในอกุศลจิต 12 ก็เป็นอกุศลกรรม เป็นการทำบาปหรือทำชั่ว ถ้าเจตนาเหล่านั้น ประกอบกับความไม่โลภ, ไม่โกรธ, มีความเมตตา, กรุณาและปัญญา ได้แก่เจตนาที่ประกอบในโลภียกุศลจิต๑๗ ก็เป็นกุศลกรรม เป็นการทำบุญ หรือทำดี การทำความดี, ความชั่ว,

ด้วยกายบ้าง, วาจาบ้างและใจบ้าง ที่เกิดแก่บุคคลทั้งหลาย บ่อย ๆ ซ้ำซาก วันแล้ววันเล่า ปีแล้วปีเล่า เช่นนี้ คือความวนเวียนของกรรม เชื่อว่า กรรมวิญญู”

จากที่กล่าวมา สรุปได้ว่า ความหมายของกรรมในทัศนะพุทธปรัชญา คือการกระทำที่เกิดขึ้นโดยเจตนา ซึ่งหมายถึงความจงใจในการกระทำที่ก่อให้เกิดผลเต็มที่หรือสมบูรณ์ดังนั้น ความมากน้อยของผลของการกระทำจึงเป็นไปตามความมากน้อยของเจตนาหรือความรู้สึกของเราในการกระทำนั้นๆ ทั้งทางกาย ที่เรียกว่า กายกรรม ทางวาจา เรียกว่า วาจากรรมและ ทางใจ เรียกว่า มโนกรรม และลงมือกระทำตามเจตนาที่ทั้งที่เป็นการกระทำดี ที่เรียกว่ากุศลกรรม และการกระทำที่ไม่ดี (การกระทำชั่ว) ที่เรียกว่า อกุศลกรรม ซึ่งมีมโนกรรมเป็นกรรมที่ต้องระมัดระวังและควบคุมมิให้เกิด เพราะมโนกรรมจะเป็นตัวกำหนดให้แสดงออกทั้งทางกาย และทางวาจา ซึ่งทุกการกระทำจะทำให้มีผลคือวิบาก ตามมาทั้งในชาตินี้และชาติหน้าและชาติต่อไป บุคคลที่กระทำความกรรมแล้ว ย่อมได้รับผลของกรรมนั้นเสมอ

5. สาเหตุของการเกิดกรรม

พระพุทธองค์ตรัสถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดกรรม โดยแบ่งเป็น 2 ฝ่าย คือ

1) สาเหตุการเกิดกรรมฝ่ายชั่ว

(1) โลภะ ความอยากได้ของผู้อื่น

(2) โทสะ ความประทุษร้ายใจ โดยแสดงออกในลักษณะรุนแรง เช่น ความพยาบาท ความโกรธ ความขุ่นเคือง ไม่ถูกใจ ไม่พอใจ คับแค้นใจ เจ็บใจ

(3) โมหะ ความหลงผิด เช่น ความเห็นผิดเป็นชอบ การผูกโกรธผู้อื่น

2) สาเหตุการเกิดกรรมฝ่ายดี

(1) อโลภะ คือ ความไม่อยากได้ของผู้อื่น

(2) อโทสะ คือ ความไม่ประทุษร้ายใจ โดยไม่แสดงออกในลักษณะรุนแรง เช่น ความพยาบาท ความโกรธ ความขุ่นเคือง ไม่ถูกใจ ไม่พอใจ คับแค้นใจ เจ็บใจ

(3) อโมหะ คือ ไม่หลงผิด เช่น ปรับความเห็นให้ตรงตามความเป็นจริง การไม่ผูกโกรธผู้อื่น

พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนให้รู้จักสาเหตุการเกิดกรรม เพราะถ้าเรารู้สาเหตุ ว่าการกระทำเช่นใดของเราไม่ว่าจะเป็นกระทำความดีทางกาย ทางวาจา หรือ ทางใจก็ดี อะไรคือสาเหตุที่แท้จริงที่ทำให้เรากระทำดีทั้งความดีและความชั่ว ก็จะทำให้เราระมัดระวัง สำรวมกาย วาจา ใจ มากขึ้นเพื่อป้องกันมิให้เกิดการทำความชั่ว และเพียรกระทำแต่ความดีได้ถูกต้อง เหมาะสม เช่นเพียรกระทำมิให้เกิดความโลภด้วยความไม่โลภ คือ หมั่นในการทำทาน แก้อิทธิบาทด้วยความไม่โกรธ คือ ให้เจริญเมตตา และรักษาศีล แก้อิทธิบาทด้วยความไม่หลงผิดด้วยการมีสัมมาทิฐิ คือมีความเห็นที่ถูกต้อง เมื่อเห็น

ถูกแล้วก็พยายาม ลดละ ความโลภ ความโกรธ และความหลง มิให้เกิด ก็จะทำให้เรากันพบความสุขที่แท้จริง ด้วยการกระทำแต่ในสิ่งที่ดีงาม คือการสร้างกรรมในปัจจุบัน ให้ถูกต้องและดีงามตรงตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์

ประเภทของกรรมและการให้ผลของกรรมในทัศนะพุทธปรัชญา

จากการศึกษาเรื่องกรรมตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก สามารถแบ่งประเภทของกรรมได้ดังนี้
ประเภทของกรรม 3 ประเภท คือ

1) จำแนกตามประเภทของกรรมหรืออำนาจของกรรม แบ่งได้ 2 อย่าง ดังนี้

(1) อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล แปลว่า กรรมไม่ดี คือการกระทำไม่ดี หรือกรรมชั่ว คือการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ

(2) กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล แปลว่ากรรมดี คือการกระทำที่ดี เป็นการกระทำที่เกิดจากกุศลมูล ได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ

2) จำแนกตามทวารที่กระทำความกรรม หรือทางแสดงออกของกรรม จัดเป็น 3 ทวาร ดังนี้

(1) กายกรรม กรรมที่แสดงออกทางกาย

(2) วจีกรรม กรรมที่แสดงออกทางวาจา

(3) มโนกรรม กรรมที่แสดงออกทางใจ

การจำแนกกรรมดังกล่าวนี้ จะมีกรรมรวมทั้งหมด 6 อย่าง ได้แก่ กายกรรม ที่เป็น อกุศล กายกรรม ที่เป็น กุศล วจีกรรม ที่เป็น อกุศล วจีกรรม ที่เป็น กุศล มโนกรรมที่เป็น อกุศล มโนกรรมที่เป็น กุศล ในบรรดากรรมทั้ง 3 ประการ คือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม พระพุทธองค์ตรัสว่า มโนกรรม จัดว่าเป็นกรรมที่มีความสำคัญที่สุด มีผลมากที่สุด ดังพุทธพจน์ กล่าวไว้ว่า

“มโนปุพพคมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา

มนสา เจ ปพฺพุเทน ภาสติ วา กโรติ วา

ตโต นํ ทุกขมเนวติ จกุกัว วหโต ปทํ (พระไตรปิฎกกรมศาสนา, 2525)

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่

สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้ายแล้ว พูดอยู่ก็ดี

ทำอยู่ก็ดี ทุกข์ย่อมตามเขาไป เพราะเหตุนั้น

ดุจล่อหมუნไปตามรอยเท้าโค ผู้นำแอกไปอยู่ ฉะนั้น” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537)

3) จำแนกตามสภาพที่สัมพันธ์กับวิบากหรือการให้ผลสามารถแบ่งเป็นคู่ ๆ 4 คู่ดังนี้

(1) กรรมดำมีวิบากดำ หมายถึง การกระทำทางกาย วาจา และทางใจ เช่นการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติดินในกาม การพูดเท็จและการดื่มสุรา เมล็ด เป็นต้น มีวิบากดำ หมายถึง ส่งผลให้เกิดในอบายภูมิ

(2) กรรมขาว มีวิบากขาว หมายถึงการกระทำทางกาย วาจา และทางใจ เช่นการไม่ฆ่าสัตว์ การไม่ลักทรัพย์ การไม่ประพฤติผิดในกาม การไม่พูดเท็จและการไม่ดื่มสุรา เมล็ด เป็นต้น มีวิบากขาว หมายถึง ส่งผลให้ไปเกิดในสุคติภูมิ

(3) กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว หมายถึง การกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจที่ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง เช่น การฆ่าสัตว์บ้าง เว้นจากการฆ่าสัตว์บ้าง มีการลักทรัพย์บ้าง เว้นจากการลักทรัพย์บ้าง เป็นต้น กรรมที่ดี และไม่ดีนี้ จะมีวิบากหรือ ผล ทั้งดี และไม่ดี ปะปนกันไป

(4) กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว หมายถึง การกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจ ที่ไม่ก่อให้เกิดบุญและบาป เป็นกรรมที่จะนำไปสู่หนทางออกจากกรรมทั้ง 3 ข้อแรกนั้น หรือกรรมนั้นเป็นเพียงกิริยาเท่านั้น ปราศจากเจตนา เช่น การกระทำของพระอรหันต์ วิบากที่ได้นั้นคือ ไม่ขาวไม่ดำ ซึ่งก็หมายถึง ภาวะที่ดับกิเลสไม่เหลือ หรือหมดจดจากกิเลสนั่นเอง

นอกจากนี้ ในชั้นอรรถกถา ยังมีการแบ่งประเภทของกรรมไว้อีกมากมาย เช่นการแบ่งประเภทของกรรมเป็นอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเป็นที่นิยมถือตามกันมาและเป็นที่รู้จักในยุคหลัง ๆ คือ การแบ่งเป็นกรรม 12 หรือกรรมสี่ 3 หมวดตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค และการแบ่งตามคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

กรรมตามคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ จำแนกเป็น 4 จตุกะ ดังนี้

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนี้ พระอนุรุธาจารย์ ซึ่งเป็นชาวกรุงอนุราธปุระ เป็นผู้แต่งขึ้นเมื่อราว พ.ศ. 950 เชื่อกันว่าเป็นสมัยเดียวกับท่านพระพุทโธสมาจารย์ ผู้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ มีลักษณะการแบ่งประเภทของกรรมเป็นแบบ กรรม 16 หรือกรรมสี่ ซึ่งมีทั้งหมด 4 หมวด คือ

- (1) กิจจตุกะ ว่าด้วยหน้าที่ของกรรม 4 อย่าง
- (2) ปากทานปริยายจตุกะ ว่าด้วยลำดับการให้ผลของกรรม 4 อย่าง
- (3) ปากกาลจตุกะ ว่าด้วยเวลาแห่งการให้ผล 4 อย่าง
- (4) ปากฐานจตุกะ ว่าด้วยเหตุที่เกิดผล 4 อย่าง

ซึ่งสามารถอธิบายรายละเอียดของประเภทกรรม ตามคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะได้ดังนี้

1) กิจจตุกะ เป็นจตุกะที่แสดงหน้าที่การงานของกรรม หรือกรรมมีหน้าที่ต้องกระทำ 4 อย่าง

ชนกรรม	กรรมที่ทำให้วิบากนามชนันท์ และกัมมชรูปเกิดขึ้น
อุปถัมภกรรม	กรรมที่ทำหน้าที่ช่วยอุดหนุนกรรมอื่น ๆ
อุปปีฬกรรม	กรรมที่ทำหน้าที่เบียดเบียนกรรมอื่น ๆ
อุปฆาตกรรม	มีหน้าที่ตัดรอนกรรมอื่น ๆ

(1) ขนกกรรม คือ กรรมที่มีหน้าที่ทำให้วิบากจิต และกัมมชรูปเกิดขึ้นทั้งในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล สรุปหน้าที่ของขนกกรรม ที่เป็นกุศลขนกกรรมและอกุศลขนกกรรมมีดังนี้

- ทำให้วิบากจิตและกัมมชรูปเกิดขึ้น ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล ขนกกรรมทำให้เกิดเป็นสัตว์นรก เปรต มนุษย์ หรือเทวดา เป็นต้น ขนกกรรมที่นำไปเกิดได้นี้ ส่วนมากเป็นกรรมที่ครอบงำแห่งกรรมบถ ถ้าเป็นอกุศลกรรมบถ ก็นำเกิดในอบายภูมิ ถ้าเป็นกุศลกรรมบถ ก็นำเกิดในสุคติภูมิ
- ทำให้วิบากจิตและกัมมชรูป เกิดขึ้นในปวัตติกาล ได้แก่ทำให้เกิดตา หู จมูก อวัยวะน้อยใหญ่ ตลอดจนการได้ยิน เป็นต้น กรรมที่นำไปเกิดในปวัตติกาลนี้ จะเป็นกรรมที่ครอบงำแห่งกรรมบถหรือไม่ก็ตาม ย่อมให้ผลได้ทั้งนั้นเช่น วิมาน อันเป็นที่อยู่ของเทวดา ของพรหม หรือเครื่องทรมานพวกสัตว์นรกก็ จัดเป็นกัมมปัจจัยอตุชรูป ที่เกิดจากขนกกรรมด้วยเหมือนกัน

(2) อุปถัมภกกรรม คือ กรรมที่มีหน้าที่ช่วยอุดหนุนการให้ผลของกรรมอื่น ในทางดีและทางชั่ว กล่าวคือ ในทางดีก็ส่งผลให้กุศลกรรมส่งเสริมให้ดียิ่งขึ้น ในทางชั่วก็ส่งเสริมให้อกุศลกรรมส่งผลเลวร้ายตำหนามากลง สามารถสรุปได้เป็น ๓ ข้อ ดังนี้

- ช่วยอุดหนุน ส่งเสริมขนกกรรม ที่ยังไม่มีโอกาสให้ผล ให้มีโอกาสนำผล
- ช่วยอุดหนุน ส่งเสริมขนกกรรมที่กำลังให้ผลอยู่นั้น ให้มีกำลังส่งผลนั้น ยิ่งขึ้นไป
- ช่วยอุดหนุนรูปนามที่เป็นวิบากของขนกกรรม ให้เจริญและตั้งอยู่ได้นาน

(3) อุปปีฬกรรม เป็นกรรมที่มีหน้าที่เบียดเบียนกรรมอื่นที่มีสภาพตรงข้ามกับตน และเบียดเบียนรูปนามที่เกิดจากขนกกรรมอื่น การเบียดเบียนนี้ เมื่อสรุปแล้วจะมีอยู่ 3 ประการ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), 2559) คือ

เบียดเบียนขัดขวางขนกกรรม เพื่อไม่ให้มีโอกาสนำผล

เบียดเบียนขนกกรรมที่มีโอกาสส่งผลอยู่แล้ว ให้มีกำลังลดน้อยถอยลงได้ผลไม่เต็มที่

เบียดเบียนผลที่ได้รับอยู่ คือรูปนามที่เกิดจากขนกกรรมนั้นให้เสื่อมถอย ไม่ให้เจริญต่อไป หรือไม่ให้ตั้งอยู่ได้นาน มีการเบียดเบียนได้ 2 อย่าง คือ กุศลอุปปีฬกรรมเบียดเบียนรูปนามที่เกิดจากอกุศลขนกกรรม ตัวอย่างเช่นตัวอย่างเช่น สัตว์เดรัจฉานที่เกิดมาร่างกายไม่สมบูรณ์ มีโรคเบียดเบียน มีความเป็นอยู่ลำบากมาก แต่ในอดีตได้เคยทำบุญรักษาศีลมาและในปัจจุบันก็มีได้เบียดเบียนสัตว์อื่น ครั้นต่อมา มีผู้นำไปเลี้ยงดู ความเป็นอยู่ก็ดีขึ้น โรคภัยที่เบียดเบียนอยู่ก็หายไป มีความสุขสบายขึ้น ที่เป็นอย่างนี้ เพราะอำนาจแห่งกุศลอุปปีฬกรรมที่ตนได้กระทำอยู่เสมอ เข้าเบียดเบียนรูปนาม ที่เกิดจากอกุศลขนกกรรม ที่เคยให้ความเป็นอยู่อย่างลำบากกาย ลำบากใจนั้นให้

สิ้นไป ปรากฏเป็นความสุขกายสบายใจขึ้นแทน และ อกุศลอุปปีฬกรรมเบียดเบียนรูปนามที่เกิดจาก กุศลชนกรรม ตัวอย่างเช่น มนุษย์ผู้เกิดมา มีร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ ไม่มีโรคภัยเบียดเบียน แต่ผู้นั้นทำบาปทำทุจริต มีการเสพสุรา การฆ่าสัตว์ ฉ้อโกง อยู่เสมอ ต่อมาภายหลัง มีโรคภัยเบียดเบียน หรือมีสติฟั่นเฟือน หรือเกิดความวิบัติ เสียหายในลาภ ยศ บริวาร การงานอาชีพผิดเคื่อง มีแต่เรื่อง ทำให้เกิดเดือดร้อนใจต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นเพราะอำนาจอกุศลอุปปีฬกรรม ที่ตนได้เคยกระทำไว้ เข้าเบียดเบียนรูปนามที่เกิดจากชนกรรม ซึ่งมีสภาพตรงกันข้ามกับตนเอง

(4) อุปฆาตกรรม เป็นกรรมที่มีหน้าที่ตัดรอนกรรมอื่น ๆ และวิบากของกรรมอื่นนั้นให้ ลั่นลงไป เป็นการตัดให้ขาดสะบั้นไปเลย ซึ่งต่างจากอุปปีฬกรรม ที่ทำหน้าที่เพียงเบียดเบียนกรรม เท่านั้น ส่วนอุปฆาตกรรมนี้ เป็นกรรมชนิดที่ตัดกรรมอื่น ๆ อย่างเด็ดขาด เมื่อตัดกรรมใดแล้ว กรรมนั้นไม่สามารถส่งผลให้เกิดขึ้นได้เลยตลอดไป และถ้าตัดวิบากของกรรมนั้นแล้ว ย่อมหมายถึงร่างกาย หรืออวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งของผู้นั้น ย่อมเสียไปจนตลอดชีวิต หรือไม่ก็ตัดชีวิตของผู้นั้นให้สิ้นไปเลย การตัดรอนของอุปฆาตกรรม เมื่อสรุปแล้วมี 4 ประการ (สุชีพร ปุณฺณานุภาพ, 2554) ได้แก่

- กุศลอุปฆาตกรรม ตัดรอนกุศลชนกรรม เช่น ผู้ที่ทำทานกุศล และ มหัคคตกุศล ไว้แล้ว ต่อมาเจริญวิปัสสนากัมมฐานจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ทานและกุศลไม่สามารถทำให้เกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาได้ เพราะอำนาจแห่งอรหันตมรรคนั้นเอง เป็นกุศลอุปฆาตกรรม ตัดกุศลชนกรรมอื่น ๆ เสียมิให้มีโอกาสได้ส่งผลอีกต่อไป กุศลอุปฆาตกรรม ตัดรูปนามที่เกิดจากกุศลชนกรรม เช่น ผู้ที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ที่ยังเป็นฆราวาสอยู่ ถ้ามิได้บรรพชาอุปสมบทเสียภายใน ๗ วัน ผู้นั้นจะต้องเสียชีวิต หรือปริณิพพานภายใน 7 วันทั้งนี้เพราะอำนาจของ อรหัตตมรรค อรหัตตผลมีคุณอันประเสริฐไม่คู่ควรกับเพศฆราวาส ซึ่งเป็นหินเพศ (เพศชั้นต่ำ) แสดงให้เห็นว่าอรหัตตมรรคกุศลกรรม เป็นอุปฆาตกรรมที่ตัดรูปนามของความเป็นมนุษย์ อันเกิดจากกุศลชนกรรมมิให้มีโอกาสส่งผลได้อีกต่อไป
- กุศลอุปฆาตกรรม ตัดรอนอกุศลชนกรรม เช่น พระองค์สิมมาล ก่อนจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ได้เคยฆ่าใครไว้มากต่อมาก ย่อมเป็นอกุศลชนกรรม นำให้เกิดในนิรยภูมิแน่นอน ครั้นได้พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และได้เจริญวิปัสสนากัมมฐาน จนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ด้วยอำนาจ อรหัตตมรรคกุศลกรรม เป็นกุศลอุปฆาตกรรม ตัดอกุศลชนกรรม ที่ได้ทำในภพนี้และภพก่อน มิให้มีโอกาสได้ส่งผลตลอดไป กุศลอุปฆาตกรรม ตัดรูปนามที่เกิดจากอกุศลชนกรรม เช่น การที่เกิดเป็นสัตว์นรก และได้พบกับภพยามราช ท่านได้พูดเตือนสติ ทำให้ตนเองระลึกถึงกุศลต่าง ๆ ที่ตนได้เคยกระทำไว้ ทำให้หลุดจากสัตว์นรก ไปเกิดเป็นมนุษย์ หรือเทวดา เหล่านี้เป็น

เพราะกุศลจิตที่เกิดขึ้นในขณะระลึกถึงกุศลเก่า ๆ นั้นเองเป็นกุศลอุปฆาตกรรม ตัดรูปนามของสัตว์นรก อันเกิดจากอกุศลชนกกรรม

- อกุศลอุปฆาตกรรม ตัดรอนอกุศลชนกกรรมและรูปนามที่เป็นอกุศลวิบาก เช่น เกิดเป็นสุนัขซึ่งเป็นอกุศลวิบากแล้วยังมาถูกรถทับตายอีก การถูกรถทับตายก็เป็นอกุศลกรรมที่ตามมาทัน โดยทำหน้าที่เป็นอุปฆาตกรรม ทำให้รูปนามขาดสะบั้นไปเลย คือไม่สามารถรับวิบากกรรมได้อีกต่อไป
- อกุศลอุปฆาตกรรม ตัดรอนอกุศลชนกกรรม เช่น พระเทวทัตได้เคยเจริญสมณกรรม-ฐานจนสำเร็จฉฉาน อภิญา ต่อมาได้ทำโลหิตตูปบาท และสังฆเภท อันเป็นอนันตริยกรรม ครั้นเมื่อตายลง พระเทวทัตต้องไปเกิดในอเวจีมหานรกสวดยทุกขสันกาลนาน เพราะอกุศลอุปฆาตกรรม ตัดมหัคคตกุศลชนกกรรม มิให้มีโอกาสไปเกิดในพรหมโลก เป็นต้น

2) ปากทานปริยายจตุกะ เป็นจตุกะที่แสดงการให้ผลของกรรม เมื่อแยกศัพท์แล้วได้ ๔ คำ คือ ปาก (ปฏิสนธิ) + ทาน (การให้) + ปริยาย (ลำดับหรือวาระ) มีความหมายว่า กรรมที่ให้ผลปฏิสนธิตามลำดับแห่งการให้ผลของกรรม กล่าวเฉพาะการให้ผลในชาติที่ ๒ คือชาติที่ต่อจากชาติปัจจุบันนี้เพียงชาติเดียวเท่านั้น

ปากทาน คือลำดับการให้ผลของกรรมนั้นมี 4 อย่าง ได้แก่ คุรุกรรม กรรมหนัก อาสันนกรรม กรรมที่กระทำเมื่อใกล้ตาย อาจิณณกรรม กรรมที่กระทำเสมอเป็นเนืองนิตย์ กฏัตตากรรม กรรมเล็กน้อย (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2544) จากลำดับการให้ผลของกรรมตามปากทานปริยายจตุกะ สามารถอธิบายรายละเอียดๆดังนี้คือ

(1) คุรุกรรม คือกรรมที่หนัก มีความหมายว่าเป็นกรรมที่แรง เป็นกรรมที่มีกำลังมาก ต้องส่งผลให้ได้รับผลก่อนกรรมอื่น ๆ ทั้งนี้ กล่าวคือถ้าเป็นฝ่ายกุศล ก็มีผลานิสงส์ (ผลดี) ให้คุณหนักมาก ถ้าเป็นฝ่ายอกุศลก็มีอาทินพะ (ผลชั่ว) ให้โทษหนักมากถึงกับกรรมอื่น ๆ ไม่สามารถที่จะตัดขัดขวาง หรือยับยั้งได้ คุรุกรรมเป็นต้องให้ผลก่อนกรรมอื่น ๆ และให้ผลในชาติที่ 2 แน่นนอน ซึ่งคุรุกรรมนั้น ก็มีทั้งอกุศลกรรม และกุศลกรรม ซึ่งสามารถแยกย่อยคุรุกรรมมีทั้งอกุศลคุรุกรรม และกุศลคุรุกรรม เมื่อแยกประเภทของคุรุกรรมได้ 3 ประเภท ได้แก่ ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต 4 ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจ นิยตมิจฉาทิฏฐิกรรม (การเห็นผิดไปจากความเป็นจริงที่ให้ผลแน่นอนในลำดับแห่งจิต) ซึ่งแยกย่อยเป็น 3 อย่าง คือ นัตถิกทิฏฐิ เห็นว่าทำอะไรก็ตามผลที่ได้รับย่อมไม่มี (ไม่เชื่อผล) อเหตุกทิฏฐิ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายที่กำลังเป็นไปอยู่นั้น มิได้อาศัยเนื่องมาจากเหตุอันใด (ไม่เชื่อเหตุ) อภิริยทิฏฐิ เห็นว่า การกระทำต่าง ๆ ของสัตว์ทั้งหลายนั้นไม่สำเร็จเป็นบุญเป็นบาปแต่อย่างใด

นิยตมิจฉาทิฏฐิกรรมนี้ จัดว่าเป็นโทษที่ร้ายแรงที่สุด ยิ่งกว่าโทษของสังฆเภทกรรม ในปัญหานันตริยกรรม ว่าโดยองค์ธรรมแล้ว ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ประกอบใน ทิฏฐิสัมปยุตตจิต 4 ดวง

ที่มี 5 อย่าง ที่ให้ผลโดยไม่มีระหว่างคันในลำดับแห่งจุติ โทสมูลจิต 2 ที่เป็น (วรรณสิทธิ ไทยะเสวี, 2538) ปัญหานันตริยกรรม หมายถึง การกระทำ 5 อย่างนั้นคือ ข่มบิดา ข่มมารดา ข่มพระอรหันต์ กระทำพุทธรูปหรือพระโลหิต ยุแหยกสงฆ์ให้แตกจากกัน ในบรรดานันตริยกรรม 5 ประการนี้ สังฆเภทเป็นกรรมที่หนักที่สุด โโลหิตตูปบาทเป็นกรรมที่หนักรองลงมา กรรมที่หนักรองลงมาจากโลหิตตูปบาท ได้แก่ อรหันตฆา ส่วนมาตฆาตและปิตุฆาตทั้ง 2 นี้ ต้องขึ้นอยู่กับคุณสมบัติของบิดาหรือมารดา ถ้าบิดามีคุณธรรมสูงกว่ามารดา ปิตุฆาตกรรมก็หนักกว่ามาตฆาตกรรม แต่ถ้ามารดามีคุณธรรมสูงกว่าหรือเสมอกับบิดา มาตฆาตกรรมย่อมหนักกว่าปิตุฆาตกรรม ทั้งนี้เพราะมารดาเป็นผู้รับภาระอันกระทำได้อย่างยิ่งเป็นผู้มีอุปการะคุณต่อบุตรอย่างยิ่ง องค์ธรรมของปัญหานันตริยกรรมนี้ ได้แก่ เจตนาเจตสิกในโทสมูลจิต 2 ดวง ที่เกี่ยวกับปัญหานันตริยกรรม

มหัคคตกุศลกรรม เป็นกุศลศรัทธาที่นำให้เกิดในสุคติพรหมโลก คืออานาที่สูงมีคุณธรรมมากกว่าอานาต่ำ อานาสูงจึงให้ผล เมื่ออานาสูงให้ผลแล้ว อานาที่ต่ำกว่าก็หมดโอกาสที่จะให้ผลกลายเป็นอโหสิกรรมไป ไม่มีหน้าที่แม้แต่จะอุดหนุนส่งเสริมอานาที่สูงกว่าให้ผลนั้น ข้อแตกต่างในการให้ผลของอกุศลกรรม และกุศลกรรม อกุศลกรรมนั้น เมื่ออกุศลกรรมใดให้ผล เป็นอกุศลชนกกรรม ไปแล้ว อกุศลกรรมอื่นที่เหลือ ก็มีฐานะเป็นอุปถัมภกกรรมได้ ส่วนกุศลกรรม เมื่ออกุศลกรรมใดให้ผล เป็นกุศลชนกกรรมแล้ว กุศลกรรมอื่นที่เหลือ ตกเป็นอโหสิกรรมไป ไม่มีฐานะที่จะเป็นอุปถัมภกกรรมได้

(2) อาสันนกรรม คือกรรมที่ได้กระทำในเวลาใกล้จะตาย กระชั้นชิดกับเวลาตาย หมายความว่า ในเวลาใกล้ตายได้กระทำสิ่งที่ดี สิ่งที่ดี หรือแม้แต่ระลึกถึงสิ่งที่ดี สิ่งที่ดี เรียกว่าเป็นอาสันนกรรม มีอำนาจส่งผลให้ได้รับผลได้ทั้งนั้น กุศลอาสันนกรรม มีอำนาจส่งผลให้ได้รับผลที่เป็นสุคติ อกุศลอาสันนกรรมก็มีอำนาจส่งผลให้ได้รับผลที่เป็นทุคติ อาสันนกรรมนี้จะส่งผลให้ได้รับผลก่อนตายก็ต่อเมื่อไม่มีกรรม หมายความว่า บุคคลไม่เคยได้กระทำกรรม มีแต่อาสันนกรรมนี้ อาสันนกรรมก็ให้ผลก่อนอาจิณกรรม และ กฎัตตากรรมรวมความว่า การกระทำ หรือการระลึกถึงสิ่งที่ดีหรือไม่ดีก็ตามในเวลาใกล้จะตาย เชื่อว่าเป็นอาสันนกรรม มีอำนาจนำให้เกิดผลได้ด้วยกันทั้งสิ้น

(3) อาจิณกรรม อาจิณกรรมคือกรรมที่กระทำเสมอเป็นเนืองนิจเป็นการสั่งสมไว้บ่อย ๆ ไม่ว่าจะเป็นการกระทำทางกาย ทางวาจา หรือแม้แต่ครุ่นคิดทางใจ ทั้งทางที่เป็นกุศล และอกุศล ตลอดจนการกระทำเหล่านั้นจะเป็นอาชีพรหรือไม่ก็ตาม ถ้าได้ทำอยู่เนือง ๆ แล้ว ก็นับว่าเป็นอาจิณกรรมทั้งนั้น อาจิณกรรมนี้ ตามปกติก็ให้ผลในปวัตติกาล เว้นแต่เมื่อบุคคลผู้ใกล้จะตายไม่เคยได้กระทำกรรม และไม่มีอาสันนกรรมแล้วอาจิณกรรมนี้จึงส่งผลให้ได้รับผลในชาติที่ 2 ไปเกิดเป็นเทวดา มนุษย์ หรืออบายสัตว์ ตามควรแก่กรรมของตน อาจิณกรรมมี 2 อย่าง คือ

กุศลอาจิณณกรรม เช่น ผู้ที่ทำบุญกุศลเสมออยู่เป็นนิตย์ มีการใส่บาตรทุกเช้า สวดมนต์ไหว้พระทุกวัน รักษาศีล 5 หรือศีล 8 เป็นประจำ มีการศึกษาธรรม ตลอดจนเจริญสมณะวิปัสสนา อยู่เสมอ การกระทำเหล่านี้ชื่อว่า กุศลอาจิณณกรรม

อกุศลอาจิณณกรรม เช่น ผู้ที่ทำทุจริตกรรมต่าง ๆ ด้วยกาย วาจา และใจอยู่เสมอ มีการฆ่าสัตว์ลักทรัพย์ พุศดบด กล่าวคำหยาบ อาฆาตพยาบาทอยู่เสมอ จะทำเป็นอาชีพหรือไม่ก็ตาม เหล่านี้เรียกว่า อกุศลอาจิณณกรรม อีกประการหนึ่ง ผู้ที่เคยทำทุจริตกรรมมาแล้วเพียงครั้งเดียว แต่ผู้นั้นหวนระลึกนึกถึงอยู่เสมอ แล้วก็เกิดการกลุ้ม ฟุ้งซ่าน รำคาญใจขึ้นมา โดยอาศัยการระลึกนึกถึงทุจริตกรรมของตนนั้น ก็ได้ชื่อว่าเป็นอกุศลอาจิณณกรรมได้เหมือนกันในทำนองเดียวกัน ผู้ที่เคยทำบุญกุศล แม้เพียงครั้งเดียวเพราะฐานะยากจน แต่ระลึกนึกถึงอยู่เสมอ ระลึกครั้งใดก็เกิดความปีติโสมนัสในกุศลของตนอยู่เสมอ ความปรารถนาใจโดยอาศัยการระลึกถึงกุศลของตนนั้น ก็ได้ชื่อว่าเป็นกุศลอาจิณณกรรม เช่นเดียวกัน ดังนั้นกรรมที่ทำเสมอ ๆ คืออาจิณณกรรมนี้ ก็ได้แก่อกุศลกรรม 12 และมหากุศลกรรม 8 เท่านั้น

(4) กตัตตากรรม คือกรรมเล็กน้อย มีความหมายถึงกรรม 2 ประการคือ

ประการที่ 1 หมายถึงกรรมที่ทำในภพนี้ แต่ว่าการกระทำอกุศลกรรมนั้นไม่ครบองค์แห่งกรรมบถ หรือกุศลกรรมนั้นไม่ครบองค์แห่งเจตนา จึงไม่เข้าถึงซึ่งความเป็นครุกรรม อาสันกรรม หรืออาจิณณกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

ประการที่ 2 หมายถึงกรรมที่ได้กระทำมาแล้วในภพก่อน ๆ ซึ่งได้แก่ อปราปரிய เวทนีย กรรม อันคอยติดตามจะส่งผลเกิดอยู่

เมื่อกรรมทั้ง 3 ที่กล่าวมาข้างต้น คือ ครุกรรม อาสันกรรม อาจิณณกรรม ไม่มีที่จะให้ผลแล้ว กตัตตากรรมนี้แหละจึงจะเป็นผู้ให้ผลปฏิสนธิเป็นเทวดา มนุษย์ หรืออบายสัตว์ ตามกรรมของตน

สัตว์ทั้งหลายที่จะไม่มีกตัตตากรรมนั้นหาไม่ได้เลย อย่างไรเสียจะต้องมีเป็นแน่ กตัตตากรรม ได้แก่ อกุศลกรรม 12 มหากุศลกรรม ปากกาลจตุกะ หมายถึง กำหนดเวลาของการให้ผลแห่งกรรม เมื่อแยกบทแล้วได้ ปาก หมายถึง ปฏิสนธิผล กาล หมายถึง เวลา และ จตุกะ หมายถึง มี 4 อย่าง

เมื่อรวมบททั้ง 3 แล้ว หมายความว่า กรรมคือการกระทำทางกาย วาจา ใจ ทั้งที่เป็นฝ่ายดีหรือไม่ดีก็ตาม ย่อมตอบสนองผลแก่ผู้กระทำไม่เร็วก็ช้าในเวลาใดเวลาหนึ่ง ซึ่งจะเป็นผลในชาตินี้ ชาติหน้า หรือชาติต่อ ๆ ไปตามโอกาสอันควร

ปากกาลจตุกะนี้แสดงกำหนดเวลาแห่งการให้ผลของกรรมไว้ว่ามี 4 อย่าง คือ ภูมิธรรมเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในชาติปัจจุบัน อุปัชชเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในภพที่ 2 อปราปரியเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในชาติที่ 3 เป็นต้นไป อโหสิกรรม (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2544) คือ กรรมที่ไม่ให้ผล ดังนี้

1) ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม

เป็นกรรมที่สนองผลในชาติปัจจุบัน คำว่า ทิฏฐธรรม หมายความว่า ผลที่ได้ประจักษ์แก่ตน เวทนี แปลว่าการเสวยผลต่ออารมณ์นั้น (พรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2556) รวมความว่า ได้เสวยผลที่ประจักษ์แก่ตนในภพนี้ ชาตินี้ การได้เสวยผลของกรรมประจักษ์แก่ตนในภพนี้ชาตินี้ ก็คือกรรมที่ได้กระทำในภพนี้ ชาตินี้ นั่นแหละให้ผลในปวัตติกาลในชาตินี้นั่นเอง ไม่ติดตามข้ามภพข้ามชาติไปให้ผลในชาติที่ 2 หรือชาติต่อ ๆ ไปได้อีกเมื่อได้กระทำลงไปแล้ว และได้ผลภายใน ๗ วัน เรียกว่า ปฏิปักษ์ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม แต่ถ้าได้ผลหลัง ๗ วันไปแล้วเรียกว่า อปฏิปักษ์ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม

ตัวอย่างเช่น พระเวททตที่กระทำโลหิตุปบาท กระทำสังฆเภทกรรมก็ดี นับثمانพหิทำลายพระอุบลวันณาเถรีผู้เป็นพระอรหันต์ก็ดี โกกาลิกพรหมโหนดที่บริภาษพระอัครสาวกทั้ง ๒ ก็ดี ต่างก็ถูกธรณีสูบ เหล่านี้ล้วนแต่เป็น ปฏิปักษ์ทิฏฐธรรมเวทนียกรรมทั้งนั้น

2) อปฏิปักษ์ทิฏฐธรรมเวทนียกรรมนั้น ทางกุศลก็ได้รับผลคือเกียรติคุณแพร่หลาย มีบุญญาภิหาร และได้รับความยกย่องสรรเสริญ ในทางอกุศลก็ตรงกันข้าม อนึ่ง ในบทอรรถกถาแสดงว่า ที่จะได้รับผลสนองเป็น ปฏิปักษ์ทิฏฐธรรมเวทนียกรรมนั้น ต้องถึงพร้อมด้วยสัมปทาทั้ง 4 คือ

- (1) เจตนาสัมปทา มีเจตนาอันแรงกล้าในการทำกุศล
 - (2) ปัจจัยสัมปทา ปัจจัยที่ทำกุศลนี้ได้มาด้วยความบริสุทธิ์
 - (3) วัตถุสัมปทา บุคคลที่รับทานนั้นเป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์
 - (4) คุณติเรกสัมปทา พระอนาคามี หรือพระอรหันต์ผู้รับทานถึงพร้อมด้วยคุณอันวิเศษ
- คือพึงออกจากนิโรธสมาบัติ

(5) อุปัชฌายเวทนียกรรม

เป็นกรรมที่สนองผลในชาติที่ 2 คำว่า อุปัชฌายหมายความว่า ในชาติที่ 2 เวทนียกรรม แปลว่าการเสวยต่อผลนั้น รวมความหมายความว่า ได้เสวยต่อผลนั้นในชาติที่ 2 (นับจากปัจจุบันชาตินี้เป็นชาติที่เมื่อชาตินี้ได้กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นกุศลกรรมหรือเป็นอกุศลกรรมลงไปแล้ว เจตนากรรมในขณะดวงที่ 1 ก็ไม่มีโอกาสที่จะส่งผลในปวัตติกาลชาตินี้ด้วย จึงเป็นอำนาจหน้าที่ของเจตนากรรมในขณะดวงที่ 7 ที่จะส่งผลให้ได้รับในชาติที่ 2 ทั้งในปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาลด้วย ในปฏิสนธิกาลก็ให้ไปเกิดเป็นสุคติบุคคล หรือทุคติบุคคลในปวัตติกาล (ในชาติที่ 2 นั้น) ก็ให้เสวยสุขหรือทุกข์ ตามควรแก่กรรมที่ได้กระทำนั้น

3) อปราปรียเวทนิยกรรณ

เป็นกรรมที่สนองผลในชาติที่ 3 เป็นต้นไป คำว่า อปราปรีย หมายความว่าภพอื่น ๆ ชาติอื่น ๆ เวทนิย แปลว่าการสวดยต่อผลนั้นรวมความว่าได้สวดยต่อผลนั้นในภพอื่น ๆ ชาติอื่น ๆ คือไม่ใช่ชาตินี้และ

ชาติที่ ๒เมื่อชาตินี้ได้กระทำกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมลงไปแล้ว อำนาจของเจตนากรรมในขณะดวงที่ 1 ไม่มีโอกาสให้ผลในชาตินี้ ทั้งเจตนากรรมในขณะดวงที่ 7 ก็ไม่มีโอกาสให้ผลในชาติที่ 2 ด้วยแล้วเจตนากรรมในขณะดวงที่ 2 ถึงดวงที่ 6 ย่อมมีอำนาจติดตามจ้องคอยหาโอกาสให้ผลในชาติที่ 3 และชาติต่อ ๆ ไป จนกว่าผู้้นั้นจะเข้าสู่พระนิพพาน (วคิน อินทสระ, 2549)

4) อโหสิกรรม

คือ กรรมที่ไม่สนองผล ไม่ให้ผล เลิกให้ผล หมายความว่า เป็นกรรมที่ไม่สามารถจะอำนวยผลได้ เพราะ กรรมนั้นได้ให้ผลแล้ว กรรมนั้นไม่ก่อให้เกิดผล กรรมนั้นไม่มีผู้รับผล เพราะเหตุนี้ กรรมนั้นจึงได้ชื่อว่า อโหสิกรรม มี 3 เงื่อนไขดังนี้

กรรมที่ได้ให้ผลแล้ว เช่น ได้ตกนรกไปแล้ว หรือได้ไปเกิดในภูมิสวรรค์นั้น ๆ แล้ว กรรมนั้นก็ เป็นอโหสิกรรมไป ข้อนี้หมายถึงอดีต อนึ่ง กรรมอันเล็กน้อย ย่อมเข้ากับกรรมใหญ่ได้ กรรมใหญ่ก็รับไปเสีย กรรมเล็กน้อยนั้นก็เลิกให้ผล ไม่ต้องให้ผล เช่น ได้ตติยฌานกุศลกรรม ตติยฌานวิบาก ก็เป็นผู้รับผล ปฐมฌานกุศลกรรม ทุตติยฌานกุศลกรรม อันเป็นกรรมเล็กน้อยกว่า ก็เป็นอันไม่ต้องให้ผล จึงเป็นอโหสิกรรมไป กล่าวคือ ปฐมฌานวิบาก ทุตติยฌาน วิบากก็ไม่ต้องเกิดขึ้น

กรรมที่ไม่ก่อให้เกิดผล เช่น กิริยาจิต แม้จะกระทำสักเท่าใดก็ตาม ก็เป็นกิริยาไปหมด ไม่เกิดวิบาก ไม่ก่อให้เกิดผลเลย จึงเป็นอโหสิกรรมไป ข้อนี้หมายถึงปัจจุบัน

ผลกรรมในชาติอนาคตไม่มีแล้ว เช่น องค์ลีลามลาคคน เป็นต้น ผลของกรรมที่ข้ามมนุษย์นั้นไม่ส่งผลได้ เพราะต่อมา ได้เป็นพระอรหันต์แล้ว ไม่มีภพ ไม่มีชาติ คือไม่ต้องเกิดอีกแล้ว กรรมนั้นก็ไม่มีผู้รับสนอง จึงเป็นอโหสิกรรมไป ข้อนี้หมายถึงอนาคต

ในกรรมจตุกะที่แสดงแล้ว คือ กิจจตุกะ มีชนกกรรม เป็นต้น ปากทานปรียายจตุกะมีกรรม เป็นต้น และปากกาลจตุกะ มีทิฏฐธรรมเวทนิยกรรณ เป็นต้น ทั้ง 3 จตุกะนี้ เป็นการแสดงโดยสุตตันตนิย ส่วนจตุกะที่ 4 คือ ปากฐานจตุกะ จะเป็นการแสดงโดยอภิธัมมนิย ดังได้ขยายความต่อไปนี้

ปากฐานจตุกะ เป็นจตุกะที่แสดงที่ตั้งแห่งผลของกรรม คือ วิบากจิตและกัมมชรูป อันเป็นผลของกุศลกรรม และอกุศลกรรม (พรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2556) เมื่อแยกบทแล้วได้ 3 บท คือ ปาก หมายถึง ปฏิสนธิผล ฐาน หมายถึงที่ตั้ง หรือเหตุให้เกิด จตุกะ หมายถึง มี 4 อย่าง เมื่อรวมแล้ว ปากฐานจตุกะ หมายถึง กรรม อันเป็นเหตุให้เกิดผลมี 4 อย่าง อกุศลกรรม ได้แก่ เจตนาที่อยู่

ในอกุศลจิต 12 กามาวจรกุศลกรรม ได้แก่ เจตนาที่อยู่ในมหากุศลจิต 8 รูปาวจรกุศลกรรม ได้แก่ เจตนาที่อยู่ในรูปาวจรกุศลจิต 5 อรูปาวจรกุศลกรรม ได้แก่ เจตนาที่มีอยู่ในอรูปาวจรกุศลจิต 4

1) อกุศลกรรม

การเกิดขึ้นของอกุศลกรรมนั้น เมื่อกล่าวโดยจิตตูปาทะ (การเกิดขึ้นของจิต) แล้วก็มี 12 คือ อกุศลจิต 12 ดวง อันได้แก่ โสภมูลจิต 8 โทสมูลจิต 2 และ โมหมูลจิต 2 เมื่อกล่าวโดย กรรมทวาร ทางที่ทำให้เกิดกรรมแล้วก็มี 3 คือ กระทำทาง กายทวาร อันได้แก่ กายวิญญูตติ ก็เรียกว่า กายกรรม หรือ กายทุจริต กระทำทางวจีทวารอันได้แก่ วจีวิญญูตติก็เรียกว่า วจีกรรม หรือ วจีทุจริต และ กระทำทาง มโนทวาร ก็เรียกว่า มโนกรรม หรือ มโนทุจริต เมื่อกล่าวโดย กรรมบถ ทางของการกระทำแล้วก็มี 10 เรียกว่า อกุศลกรรมบถ 10 หรือ ทุจริต 10 อันได้แก่ ปาณาติบาตการฆ่าสัตว์ อทินนาทานการลักทรัพย์ กาเมสุมิฉาจารการล่วงประเวณี ทุจริต 3 ประการนี้ย่อมเกิดทางกายทวาร เป็นกายกรรม 3 หรือกายทุจริต 3 มุสาวาท พูดปด ปิสุณาวาจาพูดส่อเสียด ผรุสวาทพูดคำหยาบ สัมผัสปลุกปลุกพูดจาเพื่อเจ้าไร้สาระทุจริต 4 ประการนี้ย่อมเกิดทางวจีทวาร เป็นวจีกรรม 4 หรือวจีทุจริต 4 อภิขมาเพ่งเล็งอยากได้ของเขา พยาบาทคิดปองร้ายเขามีฉันทิฏฐิมีความเห็นผิด

ทุจริต 3 ประการนี้ เกิดทางมโนทวาร เป็นมโนกรรม 3 หรือ มโนทุจริต 3

อกุศลกรรมบถ 10 หรือทุจริต 10 อันได้แก่ กายกรรม 3 หรือกายทุจริต 3 วจีกรรม 4 หรือวจีทุจริต 4 และมโนกรรม 3 หรือมโนทุจริต 3 นี้ สำหรับ กายทุจริต 3 วจีทุจริต 4 รวมเรียกว่า ทุจริต 7 นั้น ถ้าหากว่า กายบิโยค และ วจีบิโยค (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2556) แล้ว ก็นับว่ายังไม่ล่วงกรรมบถ ส่วนมโนทุจริต 3 นั้น เพียงแต่นึกแต่ คิดเท่านั้น ก็เป็นอันล่วงกรรมบถแล้ว กรรมใดที่ถึงกับล่วงกรรมบถ กรรมนั้นสามารถส่งผลให้เป็นปฏิสนธิได้ แต่ว่า ถ้าไม่ถึงกับล่วงกรรมบถ ก็เพียงแต่ให้ผลในปวัตติกาลเท่านั้น

1) กามาวจรกุศลกรรม

การเกิดขึ้นของกามาวจรกุศลกรรมนั้น เมื่อกล่าวโดย จิตตูปาทะ การเกิด ขึ้นของจิตแล้ว ก็ มี 8 คือ มหากุศลจิต 8 ดวง เมื่อกล่าวโดย กรรมทวาร ทางที่ทำให้เกิดกรรมแล้ว ก็มี 3 คือกระทำทาง กายทวาร ได้แก่ กายกรรม หรือ กายสุจริต มี 3 ประการ ได้แก่ เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลัก ทรัพย์ และเว้นจากการล่วงประเวณี การกระทำทางวจีทวาร ได้แก่ วจีวิญญูตติ ก็เรียกว่า วจีกรรม หรือ วจีสุจริต มี 4 ประการ ได้แก่ เว้นจากการพูดปด เว้นจากการพูดส่อเสียด เว้นจากการพูดจา หยาบคาย และเว้นจากการพูดเพื่อเจ้าไร้สาระ การกระทำทาง มโนทวาร ก็เรียกว่า มโนกรรม หรือ มโนสุจริต มี 3 ประการ ได้แก่ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา ไม่พยาบาท ปองร้ายเขา และให้มีความเห็น ถูกต้อง

3) รูปาวจรกุศลกรรม

การเกิดขึ้นของรูปาวจรกุศลกรรมนั้น เมื่อกล่าวโดยจิตตูปปาทะ การเกิดขึ้น ของจิตแล้วก็มี 5 คือ รูปาวจรกุศลจิต 5 ดวง เมื่อกล่าวโดย กรรมทวาร ทางที่ให้เกิดกรรมแล้ว รูปาวจรกุศลกรรมนี้เกิดทางมโนทวาร เป็นมโนกรรมแต่อย่างเดียว จะเกิดทางกายกรรมหรือวจีกรรมไม่ได้ เพราะการเจริญสมณภาวนาไม่ได้ใช้กายวิญญูตติ หรือจิตวิญญูตติแต่อย่างใดเลย

4) อรูปาวจรกุศลกรรม

อรูปาวจรกุศลกรรม เป็นกุศลกรรมที่เกิดจากการเจริญสมณภาวนาต่อจากปัญจมนานเป็นอุปปนาสมาธิ เช่นเดียวกับรูปาวจรกุศลกรรมเหมือนกัน ต่างกัน โดยอารมณ์ของอรูปาวจรกุศลกรรมนั้น เป็นรูปธรรม มีทั้งบัญญัติรูปธรรม และปรมัตถรูปธรรม ล้วนเป็นรูปธรรมทั้งสิ้น ที่ตั้งแห่งวิบากจิต (ปากฐาน)

ปากฐาน อันแปลว่า ที่ตั้งแห่งวิบากจิต ก็คือ ฐานที่ตั้งแห่งการให้ผลของ กรรม หมายความว่า เมื่อได้กระทำการใด ๆ แล้ว กรรมเหล่านั้นจะส่งผลเมื่อใด ให้เป็นอะไร ที่ไหนบ้าง ที่ว่าจะส่งผลเมื่อใด พระ(พรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2556) หมายความว่า จะส่งผลในปฏิสนธิกาล หรือในปัตติกาล ถ้าส่งผลในปฏิสนธิกาล ก็จะทำให้ผลในชาตินี้ ซึ่งได้ปฏิสนธิมาแล้ว หรือจะให้ผลในชาติหน้า ชาติต่อ ๆ ไป ภายหลังได้ปฏิสนธิแล้วก็ได้ การส่งผลในปฏิสนธิกาล นับว่าสำคัญมาก เพราะเป็นการสืบต่อภพต่อชาติไปอีกชาตินึงทั้งชาตินั้นทีเดียว ส่วนการส่งผลในปัตติกาลนั้นเป็นชั่วคราว ชั่วขณะ ไม่ใช่ส่งผลอย่างนั้นไปตลอดทั้งชาติ ที่ว่าให้เป็นอะไร หมายความว่า ให้ปฏิสนธิเป็นสัตว์ในอบาย หรือเป็นมนุษย์ เป็นเทวดา อินทร์ พรหม ในปัตติกาลก็ได้เห็นสิ่งที่ดี หรือไม่ดี ให้ได้ยินสิ่งที่ดี หรือไม่ดี เช่นตัวอย่าง ผลของอกุศลกรรมบถ 10 ในปัตติกาลของปาณาติบาต มี 9 ประการด้วยกันดังนี้ คือ ทำให้เกิดทุพพลภาพ รูปไม่งาม กำลังกายอ่อนแอ กำลังกายเฉื่อยชา กำลังปัญญาไม่ว่องไว เป็นคนขลาด ฆ่าตนเอง หรือถูกฆ่า โรคภัยเบียดเบียน ความพินาศของบริวาร อายุสั้น เป็นต้น

6. กรรมตามนัยแห่งจุฬามณีวิงคสูตร แห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์

หลักคำสอนเรื่องกรรมที่นับว่าสำคัญที่ปรากฏอยู่ในจุฬามณีวิงคสูตร แห่งมัชฌิมนิกาย ได้กล่าวถึงกรรมและการให้ผลของกรรมไว้ดังนี้

- 1) การฆ่าสัตว์ทำให้เกิดเป็นคนมีอายุสั้น การไม่ฆ่าสัตว์ทำให้มีอายุยืน
- 2) การเบียดเบียนสัตว์ทำให้เป็นคนมีโรคมาก การไม่เบียดเบียนสัตว์ทำให้เป็นคนมีโรคน้อย
- 3) ความมักโกรธหรือโกรธง่าย ทำให้เป็นคนมีผิวพรรณหน้าตาไม่สวย ความไม่มักโกรธ ทำให้เป็นคนมีผิวพรรณดี หน้าตาสวย

4) ความมักริยาผู้อื่น ทำให้เป็นคนมีอำนาจน้อย ความไม่มักริยาผู้อื่นทำให้เป็นคนมีอำนาจมาก

5) ความตระหนี่ไม่บริจาคทานทำให้เป็นคนยากจนขัดสน ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่หรือการให้ทานทำให้เป็นคนร่ำรวยมีทรัพย์มาก

6) ความไม่อ่อนน้อมถ่อมตนทำให้เกิดในตระกูลต่ำ ความอ่อนน้อมถ่อมตนทำให้เกิดในตระกูลสูง

7) การไม่ใส่ใจใฝ่หาความรู้ทำให้เกิดมาเป็นคนโง่เขลาหรือไม่เฉลียวฉลาด การใส่ใจใฝ่หาความรู้ทำให้เกิดมาเป็นคนมีสติปัญญาดีหรือเฉลียวฉลาด

กรรมตามนัยแห่งมหากัมภีร์กัมมัฏฐานสูตร

การให้ผลซับซ้อนแห่งกรรมในมหากัมภีร์กัมมัฏฐานสูตร มีดังนี้

- 1) บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำความชั่วไว้มาก ตายแล้วไปเกิดในทุคติ
- 2) บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำความชั่วไว้มาก ตายแล้วไปเกิดในสุคติ
- 3) บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำความดีไว้มาก ตายแล้วไปเกิดในสุคติ
- 4) บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำความดีไว้มาก ตายแล้วไปเกิดในทุคติ

พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ที่บุคคลในโลกนี้ ทำความชั่วไว้มาก ตายแล้วไปเกิดในสุคติ โลกสวรรค์นั้น เป็นเพราะในขณะที่เขากำลังจะดับจิตได้นึกถึง กุศลกรรมที่เขาเคยทำไว้มาก หรือมีจิตเป็นสัมมาทิฐิ ดับจิตลงในขณะที่จิตเป็นกุศล ตายแล้วจึงได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ มิใช่ เขาไปเกิดในสวรรค์เพราะกุศลกรรมที่เขาทำไว้มาก ดังพุทธสุภาษิต “จิตเต อสงกิลิฐุ สุขติ ปาฏิกังขา” (พระไตรปิฎกกรมศาสนา, 2525) เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว ย่อมหวังได้ว่าจักเข้าถึงสุคติ จิตที่ไม่เศร้าหมองคือจิตที่เป็นกุศลส่วนบุคคล บางคนในโลกนี้ทำความดีไว้มาก ตายแล้วไปเกิดในทุคติหรือนรกนั้น เป็นเพราะในขณะที่เขากำลังจะดับจิตได้นึกถึงอกุศลกรรมที่เขาได้เคยทำไว้บ้าง หรือมีจิตเป็นมิจฉาทิฐิ ดับจิตลงในขณะที่จิตเป็นอกุศล ตายแล้วจึงได้ไปเกิดในทุคติหรือนรก มิใช่ เขาต้องเข้าถึงนรกเพราะกุศลกรรมที่ได้ทำไว้มากแต่อย่างใด ดังพุทธสุภาษิต “จิตเต สงกิลิฐุ ทุกคติ ปาฏิกังขา” (พระไตรปิฎกกรมศาสนา, 2525) เมื่อจิตเศร้าหมองแล้วย่อมเข้าถึงทุคติก็คือจิตที่เป็นอกุศล

7. สรุป

จากที่กล่าวมาจะพบว่ากรรมในพุทธปรัชญาเป็นเรื่องละเอียดอ่อน ลึกซึ้ง ต้องใช้ปัญญาคิดพิจารณาอย่างถ่องแท้ ซึ่งมีเพียงปัญญาคุณของพระพุทธองค์เท่านั้นที่หยั่งรู้ ด้วยพระญาณอันบริสุทธิ์ พระพุทธองค์จึงทรงเปิดเผยเรื่องกรรม สอนแก่หมู่สัตว์ผู้ยังติดข้องพองใจในตัณหาในชั้น 5 ซึ่งทำให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏด้วยอำนาจของกิเลสกรรม คือโลภะ โทสะ และโมหะ เป็นตัวกำหนดเจตนา ในการกระทำ ซึ่งไม่ว่าจะแบ่งประเภทอย่างไรก็ตาม ก็มีเจตนาหรือเจตจำนง หรือความจงใจ

เป็นตัวกำหนดการกระทำเสมอ โดยเจตนาเป็นตัวการหรือเป็นแกนนำในการริเริ่ม ปรุงแต่ง การกระทำเมื่อมีเจตนาแล้ว บุคคลย่อมทำกรรมโดย ทางกาย ทางวาจา และทางใจ ทั้ง ทางดี และ ทางชั่ว และเมื่อกระทำกรรมใดก็ตาม ย่อมได้รับผลของกรรมนั้น ซึ่งเป็นไปตามกฎปฏิจจสมุปบาท คือเป็นกฎแห่งเหตุและผล คือกฎแห่งการกระทำ ซึ่งกระทำกรรมเช่นใด ก็ย่อมได้รับผลของกรรม (การกระทำ) เป็นกฎแห่งความยุติธรรม คือได้รับผลกรรมตรงตามเหตุที่กระทำเสมอ ซึ่งธรรมชาติของจิตส่วนมาก มัก นึก คิด เอนเอียงไปตามอำนาจของกิเลส ทำให้นึกถึงแต่สิ่งที่เป็นอกุศลมากกว่าสิ่งที่เป็นกุศล ดังนั้นเราจึงควรเพียรพยายามหมั่นฝึกจิตใจ ให้คิด ให้นึกถึงแต่สิ่งที่เป็นบุญเป็นกุศลเพื่อป้องกันมิให้จิตเศร้าหมองในทุกขณะจิต เพราะถ้าจิตคิดถึงแต่สิ่งที่เป็นอกุศลซึ่งเป็นเหตุที่จะทำให้จิตใจเศร้าหมอง โดยเฉพาะในเวลาก่อนตาย ทุกคิดก็จะเป็นที่ไปอย่างแน่นอน.

8. เอกสารอ้างอิง

- พระไตรปิฎกกรมศาสนา. (2525). *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับหลวง*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. (2537). *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปลชุด 91 เล่ม*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์.
- พิน ดอกบัว. (2550). *พุทธปรัชญาแห่งชีวิต*. กรุงเทพมหานคร :สำนักพิมพ์สยาม.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2544). *พุทธธรรม (ฉบับเดิม)*. พิมพ์ครั้งที่ 16. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมมิก จำกัด.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2556). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม,
- วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี. (2538). *คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ประเพณี 5 วิถีมุตตสังคหวิภาค*. มูลนิธิแนวมหานิรันดร์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ.
- วสิน อินทสระ. (2549). *พุทธจริยศาสตร์*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา.
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2554). *พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน*. พิมพ์ครั้งที่ 18. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์.
- สุนทร ณ รัชชี. (2543). *พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุเทพ ปิ่นนิล. (2555). *ศึกษาพุทธปรัชญาเรื่องกรรมในเปตวัตถุ*. สารนิพนธ์หลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต). (2559). *พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุง)*. พิมพ์ครั้งที่ 47. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม.

สรรพกิจ โกศล. (2538). คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมทางอากาศ ปรีเฉทที่ 5 ชมรมผู้เฝ้าในธรรม.
จัดพิมพ์เป็นธรรมทาน. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิกจำกัด.